ОЩЕ НЯКОЛКО ДУМИ ЗА КУЛТА КЪМ ЕНИХАН БАБА В СРЕДНИТЕ РОДОПИ

Росен Малчев

Асоциация за антропология, етнология и фолклористика „Онгъл“

Фолклорните представи за сакралните владетели на света на българомохамеданите от среднородопската област Горен Рупчос могат да бъдат разгледани в рамките на обособен модел, който се намира в отношения на взаимно допълване с други модели, изграждащи същността на фолклорната концептуална картина[1]. Той се отличава с висока степен на сакралност и това определя неговата ниска вариативност. Най-тясна е връзката му с представите и вярванията за *„Оня свят“*[2]. Стабилността на фолклорния модел за сакралните владетели на света се дължи на връзките между неговите елементи, т.е. на структурата му. Именно тя осигурява наследствеността и континюитета в развитието на модела, независимо от смяната на елементите му при историческата промяна на религиозната доминанта на фолклорната менталност.

Локалните форми, наблюдавани в Горен Рупчос, са резултат от продължителното съсъществуване, контаминиране и взаимно допълване на дохристиянски, християнски и мохамедански реалии. Причина за това е историческата съдба на българите мохамедани в Средните Родопи. Налагането на мохамеданството в района прекъсва доминацията на православното християнство в местната фолклорна култура и така „освобождава“ цели масиви от структурата на дохристиянската менталност. Същевременно, мохамеданският религиозен светоглед не успява да се наложи като водещ на всички ментални равнища. В резултат на това в културата на българомохамеданските общности се откриват множество следи от домохамеданския стадий на развитие с цялото богатство на християнизирани в различна степен дохристиянски представи и вярвания.

Въз основа на записаните материали, във фолклорния модел за владетелите на света на българите мохамедани от Горен Рупчос могат да бъдат обособени две семантични вериги. На пръв поглед, те са резултат от динамиката на два процеса в развитието на фолклорната

менталност: **1.** Отваряне, разширяване, обобщаване; **2.** Затваряне, съсредоточаване, конкретизиране. При по-внимателно вглеждане се открива, че се разграничават и по друг признак – степента на неразчлененост на предмета и сакралните персонажи, към които се е създало (или се създава) сакрално отношение. Първата семантична верига се отличава с висока степен на неразчлененост, втората – с по-ниска. Между тях могат да бъдат потърсени и отношения на йерархичност, но абсолютизирането на този подход представя едностранчиво сложната структура на местната концептуална картина. Трябва да се подчертае, че както всяко явление във фолклорното ментално пространство, така и сакралните владетели на света имат амбивалентна природа. Те съществуват в различни хипостази и се възприемат от вярващите едновременно като членове и на двете семантични вериги. Това в особена степен важи за трансцендентното Божество ***„Аллах“/“Господ“***, което според представите на местните българи мохамедани се отъждествява с всяка частица от видимия и невидимия свят.

Към първата семантична верига спадат сакралните владетели ***„Пейгамбѐр“ („Пайгамбѐр“)*** и ***„Азрайл“***[3], а към втората – ***„Енихàн Бабà“***, ***„Гѐрге“***, ***„Саръ Бòба“*** и ***„Арѝз Бабà“***.

Настоящето изследване е посветено на ***„Енихан Баба“***. То доразвива някои от идеите, предложени в разработките на Р. Малчев, Е. Балабанова и Цв. Димитрова[4]. Същевременно изгражда нови хипотези за произхода и същността на героя.

В рамките на теоретичното моделиране на проблема могат да бъдат обособени пет пласта в представите и вярванията за ***„Енихан Баба“***:

1. Фолклорно-митологичен;
2. Религиозно-култов;
3. Фолклорно-обреден;
4. Фолклорно-исторически;
5. Литературно-исторически.

От тях най-разискван, но на практика най-слабо проучен е първият. Важността му за разбирането на произхода и същността на сакралния персонаж ***„Енихан Баба“*** се състои в това, че в него се

съдържат някои основни отговори на въпроса как българомохамеданите от Горен Рупчос опредметяват своята вяра в трансцендентното Божество и неговите сакрални хипостази. Поради това фолклорно-митологичният пласт е избран за основен ракурс на предлагания текст. По-конкретно тук се разглежда мястото на ***„Енихан Баба“*** в семантичните вериги на местния фолклорен модел за сакралните владетели на света.

Присъствието на героя във втората семантична верига се доказва от всички фолклорни записи, направени в Горен Рупчос. Същевременно в тях се откриват факти, които разкриват връзката му с т. нар. ***„Пейгамбер“*** (***„Пайгамбер“***) от първия семантичен кръг.

Някои наративни текстове, отразяващи този аспект на местната фолклорна вяра, съдържат древната митологема за борбата на Божеството с неговия Антагонист. Те интерпретират общобългарския сюжетен тип **„Враговете на Божеството Го преследват, за да Го убият. То се скрива в хралупа. Паяк се опитва да Го спаси (спасява Го) като оплита паяжина на входа“**, отразен в каталога на българските фолклорни приказки под № 967. Според съставителите на справочника, той има фолклорен произход, но се разпространява и по книжовен път. Известни са записи от Търновско, Пазарджишко, Гюмюрджинско (дн. в Р Гърция), Прилепско (дн. в Р Македония), Ловешко[5].

В етиологична легенда от Сулювска махала на с. Джурково **„Враговете (*„арисѐзьете“*) гонят Божеството (*„Пейгамберът“*). То се скрива в хралупа, а паякът Го прикрива с паяжина на входа ѝ. Яребицата издава скривалището на Божеството. Враговете Го убиват, а яребицата гази и кълве (яде) от кръвта Му. Оттогава клюнът и краката ѝ остават завинаги червени.“**[6] Познати са още два варианта на този текст – от съседното с. Лъкавица. Единият е сюжетно разгърнат отговор на въпроса защо *„(у)руспията“* (разваленета жена, курвата) като функционален заместник на яребицата е прокълната от Аллах, а паякът и гълъбът са благословени[7]. В него гоненият герой е определен като един от *„мислиманите“*, а гонителите са *„българите“* (разбирай българите християни). Посочен е и резултатът от евентуалното намиране и убийство на персонажа:

„Кога ньега прибийът, нема да има мюсюлманскъ държавъ.“ Вторият текст много по-плътно повтаря сюжета на джурковската легенда[8]. Разликата е, че тук преследваното Божество е наречено с по-пълното име *„Авель Пейгамбер Моамед Алъ Мусъ Алъ“*.

Разглежданият сюжетен тип спира вниманието на различни изследователи. Според В. Н. Топоров, *„са известни разкази за това как паякът спасил младенеца Христос от жестокостта на Ирод (срв. аналогичните мотиви за спасението от врагове на Давид, Мохамед с помощта на паяка и изплетената от него паяжина).“*[9]. М. Филева го определя като мотив и твърди, че прозаичните текстове, където той се съдържа, *„са наследници на стари предания, в които присъствува индоевропейския космогоничен мит.“*[10] *„Мотивът ... е взел от старата космогонична сюжетна основа момента, изобразяващ Божеството (света) в критична ситуация. То е заплашено от силите на мрака, не може само да установи равновесие и прибягва до чудесна помощ, за да предотврати застрашаващия света Хаос.“*[11] Доказателство за древността на сюжетния тип е и мястото, където намира убежище сакралният персонаж. Може да се предположи, че хралупата (пещерата) в разглежданите текстове е фолклорна изява на митологемите **„Хранилище/майчина утроба“**, **„Вход към Отвъдния свят“** и др. Вариант на представяне на същия сюжетен тип документира и М. Цепенков в Прилепско (дн. Р Македония). Той обаче е приказен и в него героите не действуват в сакрален контекст[12].

В друг текст от с. Лъкавица ***„Пейгамберът“*** (***„Пайгамберът“***) убива яребицата[13]. Този нов сюжетен развой на митологемата за борбата на Божеството с Антагониста е закрепен топонимно в ономастичното пространство на Средните Родопи. ***„Пейгамберът“*** (***„Пайгамберът“***) се намира на ***„Енихан тепе“*** и оттам убива яребицата, която е на вр. ***„Чил тепѐ“*** (дн. вр. Преспа), с древното оръжие *„кустамлък“*. Това обяснява защо първата съставка на оронима ***„Чил тепе“*** произлиза от тюркската дума **„çil“** – *‘сива яребица’*[14].

Тези фолклорни сведения щяха да са изолирани едни от други с оглед на целите на настоящата работа, ако не съществуваха записи на представи и вярвания, според които не ***„Енихан Баба“***, а самият

„Пейгамбер“ (***„Пайгамбер“***) живее и е погребан на връх ***„Енихан тепе“***[15]. В тях е подчертана разликата между двата сакрални персонажа – ***„Пейгамберът“*** (***„Пайгамберът“***) от първата семантична верига е представен като трансцендентното Божество, Владетеля на света, докато ***„Енихан Баба“*** от втората е показан като човек, макар и надарен със свръхчовешки, сакрални качества. Това насочва към хипотезата за генезис на представите и вярванията за ***„Енихан Баба“*** като хипостаза на сакралния владетел на света ***„Пейгамбер“*** (***„Пайгамбер“***).

В подкрепа на казаното дотук идва съдържанието и на още една етиологична легенда от Лъкавица. В нея са развити две основни сюжетни линии. Едната реализира общоразпространенения библейски и кораничен мотив **„Аврамова (Ибрахимова) жертва“**[16]. Другата опредметява местните фолклорно-митологичните представи и вярвания за това как *„Врагът“* (в см. на Антагониста на Божеството) изгубва едното си око. Важни за изложението в случая са два факта: **1.** Кои са героите на текста?; **2.** Къде се извършват основните действия, описани в него? Според информаторката, функциите на древния Авраам (Ибрахим) са поети от ***„Пейгамберан“,*** а на Исаак – от сина му. *„Врагът“* е този, който се опитва да отклони момчето от доброволното му съгласие да бъде принесено в жертва от баща си. В резултат на противопоставянето между момчето и *„Врага“*, то хвърля камък и изважда завинаги едното му око. Топосът, където трябва да се осъществи жертвоприношението, е *„оная барчина на Енихан“*. Пътят към барчината пък е мястото, където *„Врагът“* остава без око.

В заключение може да се обобщи следното: Сюжетното интерпретиране на митологемата за борбата на Божеството – ***„Пейгамбера“*** (***„Пайгамбера“***) / ***„сина на Пейгамбера“*** / ***„Енихан Баба“*** с неговия Антагонист – ***„враговете („арисъзьете“) / „ѝрабицана“ / „(у)руспѝяна“ / „Врагън“*** в неприказния репертоар на българите мохамедани от Горен Рупчос е свидетелство за специфичния тип на местния фолклорен модел за сакралните владетели на света. В неговата семантика се наблюдава „отстъп“ от семантичното равнище на двете монотеистични религии – християнство и мохамеданство

– към по-стари митологеми, в които Земен – Космически владетел са антагонисти в по-общото „владетел“. Техният двубой се осъществява в митологичното средоточие на света – върхът „храм – вместилище – светилище“. Вероятно, местната менталност търси опора в до-монотеистичната основа на фолклорния модел за света, за да адаптира към него новите, синонимни по същество представи. Тя остава монотеистична, но нейното градиво съхранява реликтите на „ставането, преминаването“ от едни културно-цивилизационни норми към други. Така се осигурява континюитет в поддържането на местните дохристиянски, християнски и мохамедански традиции.

БЕЛЕЖКИ

1. По въпр. вж. **Малчев, Р.** Особености на фолклорния модел за сакралните владетели на света според представите на българите мохамедани от областта Горен Рупчос в Средните Родопи (първо ментално измерение). В: сб. Фолклорни модели на света. Съст. Р. Малчев и К. Рангочев. С., 1996 г., с. 11-12; **Малчев, Р.** Старозаветни и новозаветни мотиви във фолклорната проза на българите мохамедани от Средните Родопи (Част I, Фолклорни представи за сакралните владетели на света в Горен Рупчос. Теоретична постановка на въпроса). В: сб. Библия. Фолклор. Литература. В. Търново, 1996 г., с. 57-60; **Малчев, Р.** Фолклор и религия (по наблюдения върху културните пространства на Рилския и Бачковския манастир). Дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“, защитена в Катедрата по етнология и социология на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. 1999 г. Глава IV „Фолклорът за сакралните владетели на света и техните светилища на юг от Бачковския манастир“; **Балабанова, Е.** Моделът за сакралните владетели на света – център и периферия. Доклад на XV Четения на младите етнолози, антрополози и фолклористи „Културните йерархии“. Пловдив, 1997 г.; **Балабанова, Е.** Родство на представите за сакралните персонажи Енихан и Герге (по материали от българомохамеданските села в областта Горен Рупчос, Средните Родопи). В: сб. Фолклорното родство. Съст. Р. Малчев, К. Рангочев, Н. Ненов. С., 1999 г., с. 68-71.
2. Малчев, Р. Представи на българите мохамедани от Рупчос за „Оня свят“ (Част I, с. Дряново, община Лъки, Младен Асенов Ушев и Софка Трендафилова Ушева). Доклад на Българо-гръцки симпозиум „Погребални обичаи и практики в Родопите“. Смолян, 1995 г.

3. За тях вж. **Малчев, Р.** Особености на фолклорния модел за сакралните владетели на света …; **Малчев, Р.** Старозаветни и новозаветни мотиви във фолклорната проза на българите мохамедани от Средните Родопи …; **Малчев, Р.** Фолклор и религия (по наблюдения върху културните пространства на Рилския и Бачковския манастир) ...; **Балабанова, Е.** Моделът за сакралните владетели на света …

4. Малчев, Р. Гергя – сакрален персонаж от пантеона на българите мохамедани от с. Дряново, Средните Родопи. В: Арнаудов сборник, т. II. Русе, 2001, с. 35-39. **Малчев, Р.** Сакралните предци в представите и вярванията на българите мохамедани от Средните Родопи. ***„Енихан Баба“***. Доклад на V Международна кръгла маса „Предци и предтечи, митове и утопии на Балканите“. Зимни балкански срещи – гр. Банско, 1996 г.; **Малчев, Р.** Представи и вярвания за ***„Енихан Баба“*** на българите мохамедани от областта Горен Рупчос, Средните Родопи. Доклад на XIV четения на младите етнолози, фолклористи и етнографи „Човекът и групата: проблеми на културната идентичност“. 1996 г.; **Малчев, Р.** Митологемата за борбата на Божеството с Антагониста в представите и вярванията на българите мохамедани от Горен Рупчос в Средните Родопи. Доклад на VII Научна конференция на Обществото за славистични и балканистични изследвания (антропология и медиевистика) „Представите за време и история в културата“. София, 1997 г.; **Балабанова, Е.** Родство на представите за сакралните персонажи Енихан и Герге …; **Димитрова, Цв.** Епически и сакрални елементи в образа на Енихан Баба. В: Годишник на Асоциация „Онгъл“. Т. I. „Светци и фолклор“, С., 2000 г., с. 93-95.

5. Даскалова-Перковска, Л., Добрева, Д., Коцева, Й., Мицева, Е. Български фолклорни приказки. Каталог. С., 1994 г., с. 363-364, № 967. За южнородопското с. Колайджидере, Гюмюрджинско (дн. в Р Гърция) вж. **сп. Родопски напредък**, кн. 5-6, 1908 г., с. 141, № 2. ***„Защо Господ е благословил паяка“***. Зап. Георги П. Анастасов, учител. Слушана от баба Иваница от с. Колайджидере, Гюмюрджинско през 1906 г.“ Тук гоненото Божество е наречено *„Господа“*, а преследвачите му – *„чифутите“*. Важно е да се отбележи, че по време на записа на текста (началото на XX в.) селото е населено с българи християни.

6. Архив на Асоциация „Онгъл“ (ААО). Разказал Сали Таиров Салибашов, р. 1905 г. в Сульовска мах. на с. Джурково, Лъкинско, без. обр., земеделие. Зап. К. Рангочев и Р. Малчев на 9 юли 1992 г. в мах. Надежда на с. Джурково.

7. ААО. Разказала Сабирина Таирева Сабилова-Мехметова, р. 1913 г. в с. Лъкавица, Лъкинско, обр. II отд., земеделие. Зап. М. Филева на 17 юли 1995 г. в с. Лъкавица.

8. ААО. Разказала Рашидина Реджепова Караасанова, р. 1922 г. в с. Джурково, Лъкинско, без. обр., земеделие. Зап. Ев. Стоичкова и М. Пецева на 11 юли 1995 г. в с. Лъкавица.
9. Мифы народов мира. Т. 2. М., 1982 г., с. 295.
10. Филева, М. Някои особености на фолклорната вяра. Мотивът „Паяк изплита паяжина на входа на хралупа; спасява преследвани." В: Сб. Фолклорни модели на света. Съст. Р. Малчев и К. Рангочев. С., 1996 г., с. 48.
11. Пак там, с. 49.
12. Научен архив на БАН. Архив на Марко Костов Цепенков. Сб. XVI, а.е. 72, п. IV, с. 71. ***„И паіаго бил создаен од Бога да праи добрина"***. Вж. приложение № 17.
13. ААО. Разказал Мехмед Мехмедов Халилков, р. 1919 г. в Халилковска мах. на с. Джурково, Лъкинско, без обр., земеделие. Зап. К. Рангочев и Р. Малчев на 14 юли 1995 г. в с. Лъкавица.
14. Вж. **Турско-български речник.** С., 1962 г., с. 105.
15. ААО. Разказал Мехмед Мехмедов Халилков ....
16. По въпр. за интерпретацията на мотива в местната неприказна проза вж. **Балабанова, Е.** Мотивът „Ибрахимова жертва" у българите мохамедани в областта Горен Рупчос, Средните Родопи. В: Годишник на Асоциация „Онгъл". Т. I. „Светци и фолклор". С., 2000 г., с. 89-92.